

RUSLAN TKACHUK

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0809-5115>

tkachuk.ruslan@gmail.com

Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ukraine, Kyiv

Tkachuk, R. (2019). Polemichna literatura v systemi tserkovnoho pys'menstva.

[The Polemical literature in the system of the ecclesiastical writings]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998,

vol. 1(6)2019, pp. 53–70. (in Ukrainian).

DOI: 10.13166/inco/105238

The Polemical Literature in the System of the Ecclesiastical Writings

ABSTRACT

Purpose. The aim of the article is to review main periods of apologetic writings formation in the early Christians. To observe in Ukrainian literature XVI–XVII centuries functioning of Holy Bible interpretation methods and proof techniques, which were used by the Fathers of the Church.

Methods. The following methods have been used in the article: historical and cultural (the works of the early Christians have been analyzed in the context of church and social relations before the Council of Nicea), descriptive (the contents of the writings of the Fathers of the Church, their contribution in development of theology and literature have been revealed), hermeneutics (the ways of interpretation of the texts of New Testament by early Christians have been described).

Results. The traditions of argumentation and interpretation of evangelic texts of early Christians apologists which, assimilating the achievements of ancient rhetoric, influenced the development of literature in the Middle Ages, was reflected in Ukrainian polemical literature of XVI–XVII centuries. The Uniate theologians of Orthodox Churches referred in their works to the writings of the Fathers of the Church, used methods of Biblical exegetics and opponents persuasion techniques verified by themselves. Particularly, the polemicists of Uniate Church proved the truth of the religious doctrine of Catholic Church with the help of integrative approach of Justin in argumentation of the ecclesiastical doctrines, which consists of paralleling with the philosophical heritage of Socrates, Plato, Aristotle. To argue the doctrine of Catholic Church of the “*Filioque*” and the existence of purgatory the polemicists used the deductive method of proving, what in Church writings was

introduced by Anaxagoras. The subject of doctrinal authority of the Church was the main thing in polemical works of the Uniate Church theologian, who applied to theoretical workings of Irenaeus and Tertullian to found the Pope's Primacy.

Keywords: *Ukrainian polemical literature; early Christian writings; theologians of Uniate Church.*

Полемічна література в системі церковного письменства

АНОТАЦІЯ

Мета. Розкрити основні етапи становлення ранньохристиянської літератури. Простежити функціонування в українському письменстві XVI–XVII ст. методів тлумачення Святого Письма, прийомів доведення, які застосовували отці церкви.

Методи. Історико-культурний метод (твори ранньохристиянських письменників проаналізовано в контексті суспільно-церковних обставин донікейської доби), описовий (передано зміст апологій отців церкви, розкрито їхній внесок у розвиток богословської думки та літератури), герменевтичний (вказано способи тлумачення Святого Письма у період раннього християнства).

Висновки. Традиції доведення та тлумачення євангельських текстів ранньохристиянської апологетики, яка, засвоївши здобутки античної риторики, вплинула на розвиток словесного мистецтва Середньовіччя, відбилися в українській полемічній літературі XVI–XVII ст. Унійні та православні богослови покликалися у своїх творах на праці отців церкви, використовували апробовані ними методи біблійної екзегетики, способи переконання опонентів. Зокрема, унійні полемісти доводили істинність віровчення католицької церкви за допомогою інтегративного підходу Юстина в обґрунтуванні церковних догматів, суть якого полягала у проведенні паралелей з філософською спадщиною Сократа, Платона, Арістотеля. Для розкриття католицького вчення про додаток “*Filioque*”, існування чистилища полемісти послуговувалися дедуктивним методом аргументації, який у церковному письменстві започаткував Афінагор. Тема

віровчительного авторитету церкви була ключовою у полемічних творах унійних письменників, які зверталися до теоретичних напрацювань Іринія Ліонського, Тертуліана для доведення першості римських пап.

Ключові слова: *українська полемічна література; ранньохристиянське письменство; богослови унійної церкви.*

Вступ

Українська полемічна книжність XVI–XVII ст. тісно пов'язана з християнською апологетикою, церковною літературою, яка, виникнувши в II ст., засвоїла здобутки античної риторики, виробила жанри, методологію доведення істинності християнського вчення. Унійні та православні богослови покликалися у своїх творах на апологетичні праці Іринія, Орігена, Тертуліана, що свідчить про знання ними давнього церковного письменства, яке відповідно до потреб, суперечок усередині церкви зазнало змін у прийомах викладу думки, доведення, стилістики. Українську полемічну прозу XVI–XVII ст. літературознавці вивчали насамперед з позиції античної риторики. Підставою для цього слугували покликання богословів на твори давньогрецьких мислителів, організація навчання єзуїтів за програмою “Ratio Studiorum” 1586 р. Проте, окрім античної риторики, полемісти послуговувалися здобутками християнської апологетики: саме тому важливо простежити між ними зв'язок. Цей напрям дослідження обґрунтовано в праці В. Лаби “Патрологія. Життя, письма і вчення Отців Церкви” (Laba, 1974). Зокрема, унійний богослов Лев Кревза, міркуючи над способами подолання міжконфесійної суперечки у творі “Obroga Jedności Serkiewney”, віддавав перевагу вивченню святоотцівських творів, книг грецьких істориків, постанов вселенських соборів над риторикою, застосування якої без урахування настанов учителів церкви посилювало протистояння (Kreuzza, 1617, p. 112).

Вплив християнської апологетики на теорію літератури відзначив Е.Р. Курціус у праці “Європейська література і латинське середньовіччя” (Kurtius, 2007, p. 501). Вчений висловив думку, що твори патристики позначилися на розвитку європейського письменства, тому вони

є предметом дослідження не тільки теології, історії церкви, але й філології. У Греції, писав Е.Р. Курціус, відбулося поєднання антично-поганської та християнської поетик, що визначило способи організації творів у Середньовіччі, слугувало граматично-риторичному аналізу тексту Біблії. Дослідник, покликаючись на листи Ієроніма, підсумував застосування ранньохристиянськими апологетами здобутків античної літератури, алегоричної екзегези стоїків для доведення правдивості Біблії в суперечці з грецькими мислителями (Kurtius, 2007, p. 501–503).

Мета статті полягає у розкритті функціонування методів тлумачення Біблії, способів переконання опонентів ранньохристиянських апологетів у творах унійних письменників-полемістів. Дослідження визначеної теми передбачає використання **методів** історико-культурного (твори ранньохристиянських письменників проаналізовано в контексті суспільно-церковних обставин донікейської доби), описового (передано зміст апологій отців церкви, розкрито їхній внесок у розвиток богословської думки та літератури) та герменевтичного (вказано способи тлумачення Святого Письма в період раннього християнства) аналізів.

Творчість ранніх християнських апологетів

“Апологіями” в Давній Греції називали виголошені на суді захисні промови обвинувачених. Ці виступи укладалися за правилами риторики, яка мала практичне значення, адже застосовувалась у судовій практиці. Одним із перших творів, який належить до літературного дискурсу, була “Апологія Сократа” Платона (IV ст. до н.е.). Твір філософа складався з двох частин: виклад і заперечення звинувачень, наведення своїх міркувань (Platon, 1965, p. 274–306). За цим зразком було створено й пізніші апології. Подібний алгоритм доведення знаходимо також у полемічних текстах XVI–XVII ст. Християнські апологети утвердили риторику як словесне мистецтво, естетику. Богослов Минуцій Фелікс пояснював це тим, що вправна мова набуває рис ґрунтового доказу (Вучков, 1981, p. 181). Дослідник середньовічної філософії Г. Майоров стверджував, що ранньохристиянські апологети були насамперед риториками, а не філософами: саме тому їхнім творам притаманні ідейні

переконання й ефектна аргументація, а не оригінальність і глибина думки (Mayorov, 1979, p. 55). Послугуючись досягненнями елліністичної риторики, апологети вели полеміку з язичниками на належному рівні, обґрунтовуючи хибність політеїзму прийомами логіки.

Ранні апології християнства першої половини II ст. належать Аристиду Афінському і Кодрату. Святитель Аристид, красномовність якого відзначав Ієронім Стридонський, адресував свій твір “Апологія. Про шанування всемогутнього Бога” (Arystyd, 2010, p. 13–29) римському імператорові Адріану. У цій праці автор виклав християнське вчення про Бога, неосяжність якого для людини зобразив так: “Далі, в межах дозволеного, належить знати про Бога, що Він ненароджений, несотворений, безначальний і безкінечний, безсмертний, досконалий і неосяжний. Оскільки Він досконалий, то не має ніякого не достатку і потреби ні в чому; навпаки ми маємо потребу в Ньому” (Arystyd, 2010, p. 14). Аристид Філософ, послугуючись засадами логіки, аргументував імператору хибність поклоніння варварів творінню замість Творця, зображенням предметів статуям, які охоронялися в храмах від злодіїв. Те, що єгиптяни помилково шанували Ізіду мислитель обґрунтовував тим, що вона не могла врятувати Озіріса, а тому була безсилою захистити людей: “Якщо ж тепер Ізіда справді богиня і не могла допомогти Озірісу, своєму братові і чоловікові, то чи можливо, щоб вона допомогла комуньбудь іншому? Неможливо, щоб божественна природа боялася і тікала або плакала і скаржилася; інакше вона була б дуже жалюгідна” (Arystyd, 2010, p. 23). Низка спостережень святителя Аристида стосовно істинності християнства та помилок язичницьких релігій були розвинені в писаннях наступних апологетів, зокрема Юстина.

Юстин Філософ походив з міста Флавія-Неаполіс (Наблус), що в Палестині, був одним із перших християнських апологетів, який проводив паралелі між грецькою філософією і християнством, погоджуючись із багатьма античними ідеями (Historia literatury, 2003, p. 591). З-поміж творів богослова збереглися такі: “Апологія I, подана на користь християн Антоніну Благочестивому” (Justyn, 2010a, p. 44–98), “Апологія II, подана на користь християн римському Сенату” (Justyn,

2010с, р. 99–111), “Розмова з Трифоном Юдеєм” (Justyn, 2010d, р. 112–280), “Послання до Діогнета” (Justyn, 2010b, р. 281–291). Мислитель розглядав античну культуру як спробу людини пізнати Логос, який він ототожнював із Сином Божим. Полеміст міркував, що давньогрецька філософія виробила ідеї, споріднені з вченням християнства, яке, на відмінну від язичницького мудрування, походило від Бога. Апологет, поєднуючи окремі філософські міркування, етичні норми греків із християнством, писав, що Сократ “частково пізнав” (Justyn, 2010с, р. 107) Ісуса Христа, ідеї Платона, стоїків перегукувалися з принципами Нового Завіту, поети “могли бачити істину, але в темряві” (Justyn, 2010с, р. 110). Богослов осмислював уявлення еллінських філософів у контексті доведення пріоритету християнства над давньогрецькою мудрістю. Це було зумовлено тим, що в той час Святе Письмо не було авторитетним для греків, на відміну від творів античних мислителів, покликання на які надавало переконливості доведенню правоти Євангелія: “Коли говоримо, що все влаштоване і сотворене Богом, то виявиться, що ми висловлюємо вчення Платона; коли стверджуємо, що світ згорить, то говоримо згідно з думкою стоїків; і коли навчаємо, що душі лиходіїв, і після смерті маючи почуття, будуть покарані, а душі добрих людей, вільні від покарання, житимуть у блаженстві, то ми говоримо те саме, що й філософи” (Justyn, 2010a, р. 59). Започаткований Юстином інтегративний підхід в обґрунтуванні християнського віровчення, пояснення положень нової релігії за допомогою філософії, підтримали Климент, Оріген, Лактанцій, Боецій. Такого розуміння взаємозв’язків ідей античності і християнства дотримувалися й українські унійні полемісти XVI–XVII ст., які позитивно відгукувалися про Сократа, Платона, Арістотеля, Гомера, наводили цитати з їхніх творів на підтвердження висловлених тверджень. Апологетичні твори Юстина справили вплив на становлення стилю церковного письменства, організацію полемічних текстів. Застосовані богословом риторичні прийоми, зокрема нагромадження однотипних синтаксичних конструкцій, риторичні запитання, створення діалогу з опонентом, у формі якого читачеві розкривається Божественне походження християнства, доводиться

правильне розуміння Старого Завіту християнами, повторюватимуться в полемічних творах апологетів пізніших часів, а також унійних і православних богословів XVI–XVII ст. Наведемо фрагмент твору Юстина “Розмова з Трифоном Юдеєм”: “Хто не погодиться, що Єзекія не священник повіки за чином Мелхиседековим? Хто не знає, що він не був визволителем Єрусалиму? Хто не знає, що він не посилав жезла сили до Єрусалиму і не царював серед ворогів своїх, але Бог прогнав від нього ворогів в той час, як він плакав і ридав?” (Justyn, 2010d, p. 214).

Протилежну думку стосовно античної філософії висловив Татіан, який був учнем Юстина. Богослов, що народився в Сирії близько 130 р., дослідивши греко-римську міфологію, книги Святого Письма, дійшов висновку, що істину про Бога і людину об’явлено в Євангеліях. Мислитель протиставляв важкозрозумілим текстам грецьких філософів простоту мови біблійних текстів, довершеність правил, які пояснювали людині сенс земного життя. З-поміж апологій Татіана збереглися “Слово проти еллінів” (Tatian, 2010, p. 295–330), яке Ієронім Стридонський уважав найкращим його твором (Мауогов, 1979, p. 65), “Діатессарон” – звід чотирьох Євангелій в одне оповідання. Стиль полеміки Татіана контрастує з коректним, поміркованим викладом думки Юстина. Апології “Слово проти еллінів” властиві категоричність, емоційність, лаконічність висловлювань, наказовий тон, обґрунтованість висновків: “Граматики поклали початок вашому марнослов’ю; ви розділяли мудрість, віддалили себе від істинної мудрості й імена її частин приписали людям. Бога ж ви не знаєте; і сперечаючись між собою, самі долаєте один одного. Тому всі ви ніщо, хоча присвоюєте собі дар слова, але міркуєте, як сліпий з глухим. Для чого у вас будівельні знаряддя, тоді як ви не вмієте будувати? Для чого ваші розмови, коли ви самі далекі від діл, бо в радості гордитесь, а в невдачах падаєте духом? Ваші дії невідповідні розуму” (Tatian, 2010, p. 319). Негативний погляд Татіана на античну культуру поділяли Теофіл, Єрмії, Тертуліан, Арнобій, Григорій Великий.

Апологет Афінагор увійшов в історію церковного письменства як перший полеміст, який застосував дедуктивний метод аргументації в доведенні існування Єдиного Бога та спирався на раціональні

принципи, стверджуючи єдність розуму і віри у викладі християнського вчення (Мауогов, 2010, р. 67). Мислитель був автором двох творів – “Проханья за християн” (Afinagor, 2010, р. 371–441) і “Про воскресіння мертвих”, у яких захищав християн від звинувачень в атеїзмі, канібалізмі і кровозмішанні перед римським імператором Марком Аврелієм Антоніном та тогочасними філософами: “Я достатньо довів, що ми не безбожники, коли визнаємо єдиного Бога безначального, вічного, невидимого і безпристрасного, неосяжного і невимірного, Такого, Який пізнається одним умом і розумом, сповненого світлом і красою, духом і невимовною силою, Який словом Своїм все сотворив і влаштував і Який все утримує” (Afinagor, 2010, р. 380). Логічна техніка доведення Афінагора була важливим інструментом обґрунтування переваги християнства над язичництвом пізніших богословів (Historia literatury, 2003, р. 592). До неї зверталися унійні полемісти в розкритті вчення католиків про додаток до Нікео-Константинопольського Символу Віри *Filioque*, чистилище.

Художність апологетичних творів розширив Теофіл Антіохійський, що був родом з Месопотамії. Святителю, боротьбу якого на антіохійській кафедрі з ерессю відзначав Євсевій Кесарійський у книзі “Церковна історія” (Evseviy, 2013, р. 203–204), належать такі апології: “Послання до Автолика” (Feofil, 2010, р. 444–515), “Проти ересі Єрмогена”, “Слово проти Маркіона”. Теофіл увів у богослів’я термін “Трійця” (Apologety, 2010, р. 443) та здійснив перший коментар книги Буття. Наприклад, фрагмент Старого Завіту, у якому йдеться про вигнання Адама і Єви з Раю, богослов пояснював так: “І як посуд, коли після сотворення його виявиться в ньому який-небудь недолік, переливається або переробляється, щоб він став новим і непошкодженим, так буває і з людиною через смерть: бо вона, деяким чином, руйнується, щоб при воскресінні з’явитися здоровою, тобто чистою, праведною і безсмертною” (Feofil, 2010, р. 478). Як зазначав Г. Майоров: “Теофіл був першим грецьким апологетом, який широко заговорив мовою аналогії та алегорії, випереджаючи тим самим александрійську екзегезу” (Мауогов, 1979, р. 70). Застосування богословом у полеміці з еллінськими філософами метафор, ампліфікації, аналогічного методу доведення, аргументації від наслідків до причини

надавало його мовленню експресивності, образності, створювало риторичний ефект. Низка укладених Теофілом Антіохійським доказів за аналогією, які спиралися як на віру, так і розум, набули поширення в добу Середньовіччя, позначилися на богословських поглядах Августина.

Віровчительний авторитет церкви, на який покликалися у своїх творах митрополит Іпатій Потій, Лев Кревза, Ілля Мороховський, Іван Дубович, обґрунтував Іринеєм Ліонським у трактаті “Проти ересей” (Mayorov, 1979, р. 73). З погляду теолога, християнин зростає в пізнанні Бога в церкві, яка зберігає та розповсюджує істинне вчення. У Середні віки ця концепція була загальноприйнятою; на її підставі католицька церква доводила свою монополію на трактування Святого Письма. Як зауважив В. Лаба, полемізуючи з гностиками, Іринеєм Ліонським поклав початок “церковній науковій теології” (Laba, 1974, р. 96).

Богословська школа Александрії

Значний вплив на церковне письменство та богослів'я справила катехитична школа Александрії, представниками якої були Климент та Оріген. Богословську школу в Александрії, найбільшому місті після Риму, заснував Пантен (Evseviy, 2013, р. 203–267); вона була одним із перших і найвпливовіших теологічних осередків Римської імперії. Александрійські богослови тлумачили Святе Письмо алегорично, надавали біблійному тексту прихованого змісту. Такий метод екзегези ґрунтувався на декодуванні образної мови, символів Святого Письма, отриманні таємного знання. Цим вченням александрійців переґукувалося з ідеями гностиків, з якими полемізували ранньохристиянські апологети стосовно переваги віри, богопізнання над езотеричним гнозисом, отриманим унаслідок спіритизму. Герменевтичний підхід Александрійської школи до аналізу Біблії В. Лаба схарактеризував так: “Її алегоричний напрям в екзегезі був схиблений (олександрійці заперечували дослівний зміст деяких місць св. Письма, дошукувалися в ньому вищого, таїнственного зміслу, трактували св. Письмо, головню Ст. Заповіту, як книгу укритих загадок, у добуванні його зміслу доходили до смішности)” (Laba, 1974, р. 103). Опонентами александрійських богословів була Антіохійська

школа, у якій навчали буквально розуміти Біблію, твердили про те, що основи віровчення викладені у Святому Письмі зрозуміло для того, щоб людина виконувала Божі заповіді. Климент та Орigen, які очолювали Александрійську школу, на відміну від Татіана, Теофіла і Єрмія, вважали давньогрецьку філософію інструментом теології (Str. I, 5), а тому узгоджували біблійний і елліністичний світогляди. Так, у книзі Климента “Стромати” читаємо: “А проте науки і мистецтва тільки привчають душу, як слушно зауважив Платон, до споглядання предметів, які можна осягнути розумом” (Мауогов, 1979, р. 84). Мислитель увійшов в історію церковного письменства як богослов, у творах якого простежуються полемічна та дидактична спрямованість (“Протрептик”, “Педагог”). Він, обґрунтовуючи положення християнського віровчення з позиції філософії, сформував погляд єдності віри і розуму та вслід за Філоном Александрійським розвивав апофатичну теологію. Орigen, єретичне вчення якого уніїні богослови пов’язували з відокремленням від єпископа Рима, як і Климент, трактував Святе Письмо за допомогою категорій філософії, пояснюючи в такий спосіб біблійні теологеми. У своїх екзегетичних творах мислитель застосував метод “провіденційного тлумачення” (Мауогов, 1979, р. 92), який полягав у поясненні фрагментів, символів євангельських текстів на підставі Старого Завіту, у якому було передбачено новозавітний час. Подібний прийом екзегези був поширений серед уніїних полемістів. Наприклад, в доведенні першості Римської кафедри у християнстві Іван Дубович покликався на фрагмент Книги пророка Ісаї, де передвіщено поставлення царедворцем замість Севни благочестивого Елиакима, якому буде передано “ключ дому Давидового” (Dubowicz, 1644, р. 35).

Латинська апологетика

З-поміж латинських апологетів донікейської доби уніїні полемісти посутнє значення надавали основоположнику латинської богословської думки Тертуліану. Він був одним із найпродуктивніших церковних письменників тієї доби, відавав перевагу буквальному, а не символічному тлумаченню Біблії. Його полемічний доробок нараховує

понад 30 творів (Historia literatury, 2003. p. 592), найважливішими з яких є: “Апологетик”, “Проти гностиків”, “Про ідолопоклонство”, “Про тіло Христа”, “Про Воскресіння Христа”, “Про видовища”, “Про душу”, “Про хрещення”, “Про покаяння”, “Про молитву”. Афоризм “*Credo quia absurdum est*” (“Вірю, бо це абсурдно”), що, на думку дослідників, належить Тертуліану, характеризує його богословське переконання, оприявнює критику раціональної теології (Filosofskyyu entsyklopedychnyu slovnyk, 2002. p. 637). Тертуліан здобув юридичну освіту в Римі, виступав як оратор у судах, а тому добре володів технікою риторики. На відміну від Минуція Фелікса, одного з перших латинськомовних апологетів, твір якого “Октавій” (Mynutsiy, 2010, p. 527–590) перегукується за формою викладу з “Апологетиком”, Тертуліан був в опозиції до філософії. Він критично відгукувався про античну цивілізацію, відкидав здобутки язичницького мудрування. Так, підсумував мислитель, суспільний уклад Стародавнього Риму, антична культура ввели людину в оману, спотворили в ній образ і подобу Божу. Тертуліан називав філософів “патріархами еретиків” (Mayogov, 1979, p. 116), знаряддям диявола, через яке людина заплуталася, аморальні вчинки стали вважатися правильними, а в суспільстві запанував песимізм. Античній філософії апологет протиставляв християнство, адже їхні вчення були несумісні: “Що спільного у філософа з християнином [...] в учня Греції з учнем Неба? В того, хто прагне слави, з тим, хто шукає життя вічного? В того, хто женеться за словами, з тим, хто робить справи? В того, хто руйнує речі, з тим, хто їх творить? В того, хто сприяє заблудженням, з тим хто їм ворожий? У перекручувача істини з її відновником? У її викрадача з її сторожем? Що спільного між Афінами і Єрусалимом, між Академією і Церквою, між еретиками і християнами?” (Ivanov, 1984, p. 245). Цю думку Тертуліана відстоювали такі латинські отці церкви, як Ієронім Стридонський, Августин Блаженний. Мислитель заклав основи вчення про авторитет церкви, згідно з яким остання володіє знанням істини, є непомильною, адже її заснували Ісус Христос й апостоли (Mayogov, 1979, p. 119). Відтак, утверджувалася думка про послух церкви, безсумнівне прийняття постанов зібрань єпископів, які трактували Святе Письмо

й формували засади віровчення. Ці міркування Тертуліана, висловлені в контексті полеміки з гностиками, пізніші католицькі богослови застосували для обґрунтування першості римських пап у християнстві – провідній догмі католицької церкви. Питання авторитету церкви та найвищої влади архієрея Риму серед єпископів були центральними в православно-унійній полеміці XVI–XVII ст. У книгах митрополита Іпатія Потія, Лева Кревзи, Іллі Мороховського, митрополита Йосифа Веляміна-Рутського, Івана Дубовича значне місце відведено доведенню верховенства влади римських пап і дотриманню правил вселенських соборів. Зауважимо, що Тертуліан, фрагменти творів якого уніати цитували для аргументування першості Римської кафедри, спостерігши боротьбу ієрархів за владу, виступив проти інституціоналізації християнства, писав про існування церкви без ієрархів, у яких він убачав причини суперечок, глибокого розмежування між духовенством і мирянами (Мауогов, 1979, р. 120).

Добу донікейської апологетики завершують праця в 7 книгах “Про поган” Арнобія, який писав у період масштабного переслідування християн римським імператором Діоклетіаном, та твори його учня Лактанція. Лактанцій присвятив свою роботу “Божественні настанови” римському імператору Костянтину Великому, від часу правління якого християнство, що стало державною релігією, увібрало низку язичницьких уявлень. Роботи Лактанція, “християнського Цицерона” (Мауогов, 1979, р. 133), апологета епохи легалізації (узаконення) церкви в пізній Римській імперії, вплинули на формування богословської думки, книжності Середньовіччя і Ренесансу. Мислитель уважав риторику потужним інструментом утвердження християнства й обґрунтування його догматів перед верхівкою Римської імперії, і тому надавав своїм творам літературної форми, застосовуючи стилістичні можливості антитези, ампліфікації. Так, у “Божественних настановах” про художнє представлення істини в апологетичних текстах Лактанцій писав таке: “Блиск і витонченість мови прикрашають і певною мірою сприяють їй, бо зовнішньо багата і сяюча красою мова сильніше закарбовується в умах”; “Істина може швидше сподобатися, якщо вона прикрашена витонченими фігурами

мови” (Burchkov, 1981, p. 183). Авторству письменника належить елегійна поема “Про птаха Фенікса” написана у формі дистиха, поширеного в античній словесності (Historia literatury, 2003, p. 598). Пояснюючи віровчительні положення християнства, апологет спирався на античну традицію доведення, зокрема логічну структуру умовиводу платонізму, завдяки якій аргументував безсмертя душі людини (Maurogov, 1979, p. 140). Лактанцій не відкидав можливості поєднання християнства з філософією, що, на його думку, прийнявши Божественне одкровення, слугувала раціональному осмисленню істини.

Висновки

Давнє церковне письменство, засвоївши риторику й естетику античності, подало докладне обґрунтування догматів християнства. Апологети, використовуючи схеми доведення, техніку аргументації давньогрецьких мислителів, вели ґрунтовну дискусію з філософами, захищаючи християн від звинувачень в атеїзмі. Вироблені богословами способи тлумачення Біблії, яка була основним джерелом їхнього віровчення, обґрунтування догматів церкви, укладені концепції збереження християнства від змішання з язичництвом, були визначальними для середньовічного світогляду. Твори давніх отців церкви залишалися авторитетними для східних і західних богословів епохи вселенських соборів. Форма ведення полеміки, риторичні прийоми, застосовані ранніми апологетами, слугували взірцями для наслідування Афанасієм Александрійським, Василієм Великим, Григорієм Назіанзином, Ієронімом Стридонським, Августиним Блаженним. Зв’язок полемічної книжності українських богословів XVI–XVII ст. з апологетичною літературою I–IV ст. простежується на рівні структури, біблійної екзегетики, прийомів аргументації. Наприклад, твори унійних і православних письменників, як і промови ранньохристиянських мислителів, містили присвяти державним можновладцям (Justyn, 2010a, p. 44; Symanovich, 1621, p. 3–7); крім того, українські полемісти застосовували метод “провіденційного тлумачення” (Maurogov, 1979, p. 92) євангельських фрагментів, апробований у літературі донікейської доби.

Бібліографія

- Dubowicz, Ioann. (1644). *Hierarchia abo o zwierzchności w cerkwi Bożej*. Lwow.
- Historia literatury światowej w dziesięciu tomach*. (2003). Bochnia–Kraków–Warszawa. T.I: Starożytność.
- Kreuz, Leon. (1617). *Obrona iedności cerkiewney abo Dowody, ktorymi się pokazuie, iż grecka cerkiew z łacinską ma być ziednoczona*. Wilno.
- Symanowicz, Timotheusz. (1621). *Proba Verificathey Omylney. Y dowod swowoleństwa małostychanego Czerncow, y Iedynomyślnych Bractwa Wileńskiego*. Zamosc.
- Аверинцев, С. (2005). *Тертуллиан*. Собрание сочинений. Софія–Логос. Словарь. Київ: Дух і Літера.
- Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову (2010). Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату.
- Аристид Філософ. (2010). *Апология, яку афінський філософ Аристид мав перед імператором Адріаном про шанування Всемогутнього Бога*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 13–29.
- Афінагор Афінянин. (2010). *Прохання за християн*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 371–441.
- Бычков, В. (1981). *Эстетика поздней античности II–III века*. Москва.
- Евсевий Кесарийский. (2013). *Церковная история*. Санкт-Петербург.
- Иванов, В. (1984). *История этики средних веков*. Ленинград.
- Курціус, Е. (2007). *Європейська література і латинське середньовіччя*. Львів: Літопис.
- Лаба, В. (1974). *Патрологія. Життя, письма і вчення Отців Церкви*. Рим.
- Майоров, Г. (1979). *Формирование средневековой философии (латинская патристика)*. Москва: Мысль.

- Минуцій Фелікс. (2010). *Октавій*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 527–590.
- Платон. (1965). *Апология Сократа*. Избранные диалоги. Москва.
- Татіан (2010). *Слово проти еллінів*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 295–330.
- Феофіл Антиохійський. (2010). *Послання до Автолика*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 444–515.
- Філософський енциклопедичний словник*. (2002). Київ.
- Юстин Філософ. (2010а). *Апология I, подана на користь християн Антоніну Благодетелю*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 44–98.
- Юстин Філософ. (2010б). *Послання до Діогнета*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 281–291.
- Юстин Філософ. (2010с). *Апология II, подана на користь християн римському Сенату*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 99–111.

Юстин Філософ. (2010d). *Розмова з Трифоном Юдеєм*. Апологети: збірка писань древніх християнських апологетів у перекладі на українську мову. Пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозинського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. С. 112–280.

References

Afinagor Afinianyn. (2010). Prohannia za hrystyyan. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyyanskykh apologetiv u perekladі na ukrainsku movu*. Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 371–441. (in Ukrainian).

Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyyanskykh apologetiv u perekladі na ukrainsku movu. (2010). Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu. (in Ukrainian).

Arystyd Filosof. (2010). Apologia, yaku afinsky filosof Arystyd mav pered imperatorom Adrianom pro shanuvannia Vsemogutniogo Boga. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyyanskykh apologetiv u perekladі na ukrainsku movu*. Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 13–29. (in Ukrainian).

Averyntsev, S. (2005). *Tertullian*. Sobraniye sochineniy. Sofiya–Logos. Slovar. Kyiv: Duh i Litera. (in Russian).

Bychkov, V. (1981). *Estetika pozdney antichnosti II–III veka*. [Esthetics of the late antiquity]. Moscow. (in Russian).

Dubowicz, Ioann. (1644). *Hierarchia abo o zwierzchności w cerkwi Bożej*. Lwow.

Evseviy Kesariyskiy. (2013). *Tserkovnaya istoria*. [The history of the Church]. Saint-Petersburg. (in Russian).

Feofil Antyohiyskiy. (2010). Poslannia do Avtolyka. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyyanskykh apologetiv u perekladі na ukrainsku movu*. Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 444–515. (in Ukrainian).

Filosofskyy entsyklopedychnyy slovnyk. (2002). Kyiv.

- Historia literatury światowej w dziesięciu tomach.* (2003). Bochnia–Kraków–Warszawa. T. I: Starożytność.
- Ivanov, V. (1984). *Istoria etiki srednih vekov. [The history of the ethics of the Middle Ages]*. Leningrad. (in Russian).
- Justyn Filozof. (2010a). Apologia I, podana na koryst hrystyian Antoninu Blagochystvomou. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyianskykh apologetiv u perekladi na ukrainsku movu.* Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 44–98. (in Ukrainian).
- Justyn Filozof. (2010b). Poslannia do Diogneta. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyianskykh apologetiv u perekladi na ukrainsku movu.* Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 281–291. (in Ukrainian).
- Justyn Filozof. (2010c). Apologia II, podana na koryst hrystyian rymському Senatui. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyianskykh apologetiv u perekladi na ukrainsku movu.* Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 99–111. (in Ukrainian).
- Justyn Filozof. (2010d). Rozmova z Tryfonom Judeyem. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyianskykh apologetiv u perekladi na ukrainsku movu.* Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 112–280. (in Ukrainian).
- Kreuz, Leon. (1617). *Obrona iednosci cerkiewney abo Dowody, ktorymi się pokazuie, iż grecka cerkiew z łacinską ma być ziednoczona.* Wilno.
- Kurtius, E. (2007). *Yevropeyska literatura i latynske seredniovichchia. [European literature and latin Middle Ages]*. Lviv: Litopys. (in Ukrainian).
- Laba, V. (1974). *Patrologia. Zhyttia, pysma i vchennia Otsiv Tserkvy. [The Patrology. The lifes, works and teaching of the Fathers of the Church]*. Rome. (in Ukrainian).
- Mayorov, G. (1979). *Formirovaniye srednevekovoy filosofii (latinskaya patristika). [The forming of medieval philosophy (latin patristics)]*. Moscow: Mysl. (in Russian).
- Mynutsiy Feliks. (2010). Oktaviiy. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyianskykh apologetiv u perekladi na ukrainsku movu.* Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 527–590. (in Ukrainian).

- Platon. (1965). *Apologiya Sokrata*. Izbrannyye dialogi. Moscow. (in Russian).
- Symanowicz, Timotheusz. (1621). *Proba Verificathey Omylney. Y dowod swowoleństwa małosłychanego Czerncow, y ledynomyślnych Bractwa Wileńskiego*. Zamosc.
- Tatian. (2010). Slovo proty elliniv. *Apologety: zbirka pysan drevnih hrystyyanskyh apologetiv u perekladi na ukrainsku movu*. Per. ta peredm. do knyh prot. K. Lozinskogo, A. Hromiaka ta K. Moskaliuka; avtor vstup. st. O. Myronchuk. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPC Kyivskogo Patriarhatu, pp. 295–330. (in Ukrainian).
- Tkachuk, R. (2017). Polemika Illi Morokhovs'koho iz Meletiyem Smotryts'kym navkolo prymatu Papy Ryms'koho. [The polemic of Elijah Morochofski with Meletiy Smotrycki around the question of primacy of the Pope]. *Intercultural Communication*, 1(2), pp. 53-66. (in Ukrainian).

Received: 21.11.2018

Accepted: 28.01.2019